

BALLA KÁLMÁN

Fel nem oldó és fel nem oldozó kimondás

Jelentésrétegek a *Bukott angyalok* című Grendel-regényben

Dunajszky Gézának (Debrőd–Pozsonyligetfalu),
a *Felszántott tömegsírok* szerzőjének ajánlom

A *Bukott angyalok* – Grendel Lajos utolsó regénye – a ránézésre egyszerű, szikár fabulájával és a mindössze négy, de valójában két szereplője ellenére (akik közül egyik az elbeszélő), vonatkozás- és utalásrendszere révén a maga „intenzív totalításában” annyi mindent érint, ami rendkívüli figyelmet érdemel, hogy legfontosabb elemei valójában csak jelezhetők lesznek az alábbiakban.

1979 májusában, Grendel Lajos és Zalabai Zsigmond szerkesztő kollégáim társaságában (egyikük sem él már, ezért is osztom meg ezt a regény gyökereivel kapcsolatos személyes emléket) Budapesten baráti összejövetelen találkoztunk három kiváló irodalomtörténésszel és két történész-szel, akik nagyjából kollégáim pár évvel idősebb nemzedéktársai voltak. Nem sokkal Bibó István temetése után voltunk, amiről szó is esett, és a dátum emiatt rögződött. Ott hallhattunk először a magyar levették Pozsony közelében történt meggyilkolásáról. Az emigrációban akkoriban megjelent úttörő és korszakos könyvében¹ Janics Kálmán azt a tragédiát is elsőként említette harminc év elteltével, azonban az még további évtizedekig ismeretlen és feltáratlan maradt, ellentétben a rendszerváltás előtti egyéb tabutémákkal, hiszen – az ő szavával élve – a Duna menti „kis Katyn” még tiltott témaként, a tiltott nyilvánosságban, a tiltott irodalomban sem létezett.

Amikor 2017 tavaszán értesültem arról, hogy Grendel legújabb regénye ehhez a tragédiához kapcsolódik, biztos voltam abban, hogy pályájának rendkívüli jelentőségű állomása lesz ez a könyv. Az is lett, és sajnálatos módon az író utolsó regényeként lett az. Grendel pályájának záró szépprózai műve kisregény terjedelmű és kamaradarabhoz illő szereplőgárdájú, de alpművekhez méltó tartalmakat és kérdéseket, belső és külső térbeli és időbeli távlatokat sűrít magában. A szinte könynyednek ható, mindennemű nehézkes veretességtől és sajnálkozó érzelmességtől mentes előadásmód drámai ellentétben áll az elbeszélő narratívájában és a három kulcsszereplő párbeszédeiben háttérként feltűnő, ismételten feszegetett és helyenként visszafojthatatlanul feltörő és gyötrően megelevenedő történésekkel, amelyek az 1944–49-es, a megelőzőnél nem kevésbé drámai fél évtizedben lezajlott összeomlás és többszörös rendszerváltás, azon belül a magyar tragédiának is nevezett elűzés, jogfosztás, kifosztás és népiirtás történetének részeként – kimondatlanul vagy kimondva – mindmáig meghatározók a határon túli és az anyaországi magyarság történelmi tudatában, emlékezetében és közérzetében egyaránt.

A szlovákiai magyarság e pusztító fél évtizedben, az 1946-os összeírás, az Okáli-listák² alapján szinte ítélet-végrehajtói pontossággal, szó szerint megtizedeltetvén lélekszámában és vagyonában egyaránt, majd minden oldalról magára hagyatván is képessé vált passzív ellenállásra, önépítésre, önreflexióra, és maga fogott hozzá múltja feltárásához, amit az anyaország elhallgatott, a többségi nemzet pedig tiltott. Nem szorul magyarázatra, hogy a betiltott emlékezet legelőbb az irodalomban, az ember- és lélektani ábrázolásban jutott szóhoz. Pályája záró szakaszában Grendel Lajos is eljutott a felismeréshez, hogy nem szabad annyiban hagyni, és az újabb nemzedékeknek is folytatniuk kell, amit a felvidéki irodalomban L. Kiss Ibolya, Egri Viktor és Dobos László, a magyarság más részeinek irodalmában Cseres Tibor, Burány Nándor, Illés Sándor, Kovács Vilmos, Páskándi Géza, majd Gion Nándor művei elindítottak. Hozzájuk hasonlóan Grendel is megelőzte a dokumentumok és történelmi feldolgozások közzétételét.

A *Bukott angyalok*, regény lévén, másról és többről is szól. A tömény gondolatosságú próza jelentésrétegei lefedik a felvidéki, csehszlovákiai, szlovákiai – és ezáltal nem csak a szlovákiai – magyar-

ság utóbbi nyolc évtizedének kulcsfogalmait és jelenségeit. Grendel az 1945 utáni rendszereket írta meg regényeiben: azt a csehszlovák és posztcsehszlovák világot, amelyet végigélt. Jelen művében pedig azok felbomlásának előzményeit és következményeit, utóéletét is. Az általános kiábrándulást a kommunizusból, a rendszerváltás ígéreteiből, a liberalizusból és az intézményes vallásból – visszaható érvénnyel is, hiszen a társadalom széles rétegei korábban elfogadták ezeket. A *Bukott angyalok* az 1989 utáni nemzedéki kiábrándulás regénye, amely rávilágít a Grendeltől másutt Abszurdisztánnak nevezett, rendszerváltást megelőző és követő társadalmi értékválság valamennyi összetevőjére: a kompenzálás indukálta bűnbakkeresésre, a korábban négy évtizedre hibernált indulatok és félelmek kiolvadására, valamint annak a felismerésnek a döbbenetére, miszerint a ki-mondatlan, letagadott lényeg és az arra vastagon lerakódó százéves hazugságok életben tartása, tartóssága rendszerfüggetlen.

A regényben alkalmazott perspektíva- és idősíkváltások poétikája nem véletlenül juttatja eszünkbe a *Parázna szobrokat* (1978). Grendel azonnal felfigyelt és figyeltetett Cseres Tibor sokáig kiadásra várakozó alapművére, a *Hideg napok* (1964) írójának újabb olyan fegyvertényére, amely a nemzeti kultúrának az irodalmon túl is ható eseménye volt. Az elhallgatás, tagadás és tiltás ellenére és alatt párázó múlt a lelkiismeretben válik égető, kínzó jelenné, és a tér- és időbeli perspektívák párhuzamos megjelenítése lehetővé teszi a múlt jelenig terjedő rétegeinek szinkronizált érzékeltetését.

A *Bukott angyalok* megjelenésekor készült interjúban Grendel (168 Óra, 2017. június 26.) elmondta, hogy mintegy két évtizede foglalkoztatta a regény terve. A pozsonyligetfalusi magyar és német internálótábor, az ott és másutt 1945–46-ban, papíron, békeidőben elkövetett tömeggyilkosságok a rendszerváltást követően még hosszú évekig feltáratlanul, sőt említetlenül maradtak. A pozsonyi magyarság Dunajszky Géza kutatásainak, írásainak és kezdeményezésének köszönhetően 2015-ben szerény emlékművet állított fel az egyik tömegsír helyén. Mindez akkor még nagyrészt visszhangtalan maradt, Magyarországon is. Grendel Lajos regénye törte meg ezt a hallgatást, és bizvást állítható, hogy a könyv és megdöbbenésről árulkodó visszhangja kiváltotta a történelmi háttér, az eseménytörténet iránti élénkebb érdeklődést a publicisták, történészek, dokumentumfilmek körében is. Dunajszky Géza és munkatársai, valamint Udvardy Zoltán és filmes alkotótársai voltak és maradtak az úttörők minden elismerést megérdemlő munkájukkal a történelmi igazság feltárásában és a túlélők emlékeinek rögzítésében.

Az idén elhunyt kiváló cseh történész, Karel Kaplan – becsületére váljék – „genocídium előtti állapotnak” nevezte a csehszlovákiai magyarság 1948-ra kialakult súlyos helyzetét. Talán nem tudhatta, hogy ez a népiirtás valójában bekövetkezett, mégpedig egyidejűleg a holokauszt utolsó fejezetével és a szomszéd országokban elkövetett tömeggyilkosságokkal. A bácskai falvak magyarjainak tömeges legyilkolása ugyanakkor történt, amikor Radnóti és társainak mártírsága és Budapesten a nyilasok vérengzése. Kőszeggel és Balfal egyidejűleg a haláltáborok kezdeménye is megjelent Ligetfaluban is, akárcsak a bácskai Járeken, valamint a Kárpát-medencében és azon túl a GUPVI ceglédi, szolyvai, sanoki, barcaföldvári, foksányi, zsilvásári és egyéb magyar lágereiben.

Ligetfalu idilli nevéhez örökre ártatlanok gyötrése és halomra gyilkolása fog társulni. Mint Birkenau, azaz Brzezinka, a legnagyobb magyar temető nyírfaligetre emlékeztető helységnevéhez. De nem csak erről van szó. Szlovákia területén szlovák források szerint 211 tömegsír található 1944–45-ből, mintegy 5300 magyar, német és szlovák áldozattal, köztük zsidó származású holokauszt-túlélőkkel. Ez a szám azonban nem fedi a valóságot, mivel egyrészt a beneői német- és magyarellenes téboly szlovákiai áldozatainak számát egyesíti a Hlinka-gárda és a német nácik által elkövetett vérengzések áldozataival, másrészt nem vesz tudomást az 1949 előtt „háborús bűnösként” kivégzett, illetve kényszermunkára ítélt magyar áldozatokról és a munkatáborokban kioltott emberéletekről, amelyek számbavétele még várat magára.³ A volt Csehszlovákia „a jeltelen tömegsírok régiója »[...]« a mai Szlovákia keleti határától a cseh–német határig tartó zóna máig feltáratlan tömegsíraiban fekvő áldozatok számát” tekintve „a legelső becslés 30 ezer fő, a legmagasabb ennek tízszeresét, 300 ezer temetetlen halottat említ”.⁴

Az alapvető tanulmányok megszülettek, és soruk remélhetőleg folytatódik. De a magyar tragédia csak a művészet és irodalom révén válhat emberformáló, emberségre indító katarzissá a magyar és nem magyar közönségben, olvasóban egyaránt. Ebben Grendel könyvét aligha lehet túlbecsülni.

A ligetfalusi láger és tömeggyilkosság a regény idején és helyén – ha úgy tetszik, téridején – kívüli történés, hiszen többszörös áttételen és közvetettségben jelenik meg, az elbeszélő által barát-

jától, Lőrincától – apósa neki elmondott emlékei nyomán – hallottakból felidézve. Mégis ez az origó, amely évtizedeken, nemzedékeken és rendszerváltásokon át jelen van, meghatározza, terheli és fogva tartja nemcsak a valami módon érintettek, hanem azok életét és magatartását is, akik semmit sem tudnak róla. Mint ahogyan a szlovákiai magyarok, a magyarok életében, reflexeiben is, még ha nem tudatosított szinten is, élnek azok a megpróbáltatások, amelyeket kénytelen voltak elviselni elődeik vagy a maguk életében. Mert a múlt e tekintetben sem ért véget, sőt, el sem múlt. Grendel regénye arról is szól, hogy mennyire él a múlt, és lezárulás helyett folyamatosan jelenné válik. Ahogyan az elbeszélő fogalmaz: „De hát mit igazol az elmúlt idő? Tulajdonképpen semmit. Az idő betemet, ugyanakkor új rétegeket tár föl folyamatosan.”

A *Bukott angyalok* mindazonáltal nem a felvidéki *Hideg napok*, amelyben Cseres a szervezett tömeggyilkosság elkövetését, megparancsolóit és elkövetőit örökítette meg mindmáig fejünk félrekapására kényszerítő villanófényekkel. A különbség nem elsősorban az, hogy ott az elkövetők és parancsnokaik magyarok, itt meg az áldozatok. Grendel a tragédia *utánját* írta meg, az elkövető és az áldozat lelki, lelkiismereti drámájaként. Ezért inkább Páskándi, Kocsis István és Sütő lelkiismeretelemző, bűn- és felelősségtudat-boncoló, örökös perújrafelvételért fellebbező dialógusdrámáinak narratív, elbeszélő rokona. Nem véletlen, hogy a felvidéki magyar prózairodalomban aligha találunk olyan művet, amelyben annyira felismerhetően körvonalazódnék a dramatizálás lehetősége, mint a *Bukott angyalokban*.

Egyébként Cseres könyvében – akár Grendelnél – monológok egymáshoz kapcsolódó mozaikjából alakul ki a megrázó teljes kép, és ez Kovács András katartikus erejű filmjének is megadta a szerkezeti alapját. A *Hideg napokban* megjelenik a tettesek és az áldozatok világa is, amelyek a véres razziában pusztulnak el: az egyik erkölcsileg, a másik fizikailag. Nyomukban jövő nélküli világ marad, a történetek terhével nem lehet tovább élni. Az újvidéki „hideg napokban” magyarok öltek magyarokat és szerbeket, harmadfél évvel később, a „még hidegebb napokban” pedig magyarok és németek voltak a Bácskát végigpusztító népiirtás áldozatai. Cseres könyvét az teszi mélyen megrendítővé, és szerzőjét az emeli páratlan etikai magasságokba, hogy sem a tettesek nemzetiségét, tetteik vélt vagy valós enyhítő körülményeit, sem pedig a rendszer kényszerét nem hajlandó figyelembe venni – akárcsak Szolzsenyicin tette a saját népét irtó lágerkommunizmus tömeggyilkosai esetében. Felmentésük és feloldozásuk lehetetlensége végleges, az áldozatok nem múltó jelenléte teszi azzá. Az író könyve hírére felkereső bezdáni ember (a bácskai szerb „vérbosszú” szemtanúja) sohasem teljesülő kívánsága azt jelképezi, hogy a túlélők is áldozatok, hiszen az ő életük is véget ért a holtakéval: „Hogy tudják: ártatlanok voltak. Hogy hirdessék ki, hogy ezek és ezek, név szerint, ártatlanok voltak.”

Grendel teljes regénye túlélőkről – egy tettesről és életben hagyott áldozatáról – szól; könyvében az áldozatok világa visszautalásként, szüntelenül kísértő háttérként van jelen. A tömeggyilkosság iszonyatos képeitől, amelyeket a könyv megjelenésének idején interjújában felidézett, az író megkíméli az olvasót. (Ezeket a 2019-ben bemutatott *Népiirtás Pozsonyligetfalun* című filmben és a *Sóval hintették be...* című 2022-es dokumentumkötetben Udvardy Zoltán és Géczy Dávid gyűjtötték össze.) A *Bukott angyalok* – az elbeszélővel együtt – négy szereplője valójában tipikusan a dokumentumfilmekben alkalmazott és Cseres Tibor, Dobos László, Burány Nándor, Illés Sándor rokon regényeiben is jellemző szerkezetben: egymáshoz intézett monológok mozaikjában, bűntudattól és lelkifurdalástól előhívott önvallomások, önmaguk előtti beismerések sorozatán keresztül jut el az évtizedeken át cipelt és titkolt kettős életük utolsó és legszégyenletesebb részletének, egymás megfigyelésének és kiszolgáltatásának elmondásához. Az ezt megelőző fél évszázad során történetek fényében és az alatt eltelt életük tudatában azonban ennek már nincs hatása, következménye. A kimondás nem hoz megnyugvást, az életen át viselt terhek alól nincs feloldás, és a meggyónt vétkek nem nyernek feloldozást. A gyónás, a vallomás pedig morális tett, az etikától mentes életben és környezetben is.

(MORÁLIS KÉRDÉSEK, PARADOXONOK REGÉNYE)

Grendelt, az írókat a kisebbségi, halmozottan korlátozott és nyomorító élethelyzetek képtelensége, abszurditása, paradoxonai foglalkoztatják – nem a lélektana, inkább a választásai, kényszerei és csapdái – már korai elbeszéléseiben is (lásd például a bátorságával már folyóiratközlésekor felfi-

gyeltető *Tanügy* című novellát). De az író nevezetes, nemzetközi visszhangot kiváltó (első) regénytrilógiája mindhárom darabjában a lelkiismeret az a *föltétlen érték* (a néhai Szegedy-Maszák Mihály szavával élve),⁵ amely a tisztánlátás, az illúziótlanság és a kimondás előfeltétele. Az *Éleslövészet*, a *Galeri* és még inkább az *Áttételek* is morális döntésekről szól, jóllehet rezignáltan, illúziótlanul, vigasztalanul.

A talán legösszetettebb, leginkább sokirányú és sokrétegűen értelmezhető Grendel-regény, a *Galeri* a katonaszökevények kivégzésének drámai pillanatfelvételével a *Bukott angyalok* előképének is tekinthető, de legalábbis jelzi az író kivételes érzékenységét az erkölcs botránya, az emberiség eltiprása, a végletes kiszolgáltatottság bénító irracionálitása iránt. Tőzsér Árpád meglátása az író későbbi műveinek ismeretében nem csupán a trilógiára érvényes: „A különböző történelmi példákban mindig az erőszak és a megalkuvás helyzete ismétlődik, variálódik.”⁶

Az író könnyednek ható stílusát, amely korábbi munkáiban oly természetességgel illeszkedett ironikus nézőpontjához és groteszk jelenetezéséhez, ezúttal mélyenszántó gondolatmenetek, erkölcsi és gondolati alapfogalmak és dilemmák súlyosbítják. Az áldozatról kiderül, hogy bűnösként, büntudattal élte le az életét, mivel eltitkolta, hogy áldozat. A tettesről kiderül, hogy folyamatosan csúszott lefelé, minden célja, tudása, hite hamisnak bizonyult, és csak egyetlen szilárd pont maradt az életében, egy ember, akit – maga sem tudja vagy vallja be, miért – megmentett, és akitől halálig nem tud elszakadni. Mindez asztali, mondhatni, baráti beszélgetések közben bontakozik ki, amelyek háttere a ligetfalusi tömeggyilkosság, az ötvenes évek börtönei, az állambiztonság által ellenőrzött kommunista rendszer és a rendszerváltás utáni közép-európai demokrácia kulisszái.

A morális döntés Grendelnél egzisztenciális választás kérdése. És ha ez megválaszolhatatlan és eldönthetetlen, azt önmagunk előtt nem hazudtolhatjuk, nem tagadhatjuk, nem szépíthetjük. Ebben a regényében is visszatér a korai novellák, első prózakötete feloldást és (ön)felmentést megtagadó kíméletlen tisztánlátásához, az elbeszélő nézőpontját is megkérdőjelező, egzisztenciális szorongást megfogalmazó lezáráshoz, amelyet a *Hűtlenek* végén így olvashatunk: „Nem lehetek irtalmas magamhoz.”

(AZ IRÓNIA ELVESZTÉSE)

Az irónia és a hozzá kapcsolható formai és groteszk innovációk és látásmód Grendel műveiben folyamatosan veszítenek súlyukból az élőbeszédhez közelítő függő, majd egyenes beszédként között párbeszédnek javára, amelyek a *Bukott angyalok* túlnyomó részét teszik ki, mintegy vitára, vallatásra és vallomástételre is emlékeztető, kamaradramát idéző önboncolásként, önvádként és önleleplezésként, üres színpadot idézően lecsupaszított, jelzesszerű környezetben és helyszíneken.

Az irónia helyét egyre érezhetőbben a tragikum veszi át Grendel műveiben a morális fölény és nézőpont elvesztésével párhuzamosan. Az 1999-ben megjelent *Tömegsír* tömegsírja még a korábbi Grendel-kötetektől ismerős ironikus-önironikus, szinte Szerb Antal-os könnyedséggel, helyenként Moldova, Hašek, sőt Rejtő Jenő groteszk humorára emlékeztetően elmesélt történet és történetek háttérben és háttereként jelenik meg. E regénynek a „lázas a tények zsarnoksága ellen” szellemében fogant könnyed, már-már frivol, mindvégig transzparens, racionálisan világos, objektivistá stílusa is Szerb Antal-i. A *Tömegsír* írója talán megsejtette a téma valódiságát, de a történet kísértetiesen előrevetíti a ligetfalusi tömegsírok körüli valódi manipulációkat: a regénybeli álpártizánok vagy inkább álfelszabadítók az ellenségtől az oroszok által megtisztított településről (de korábban az 1944-es felkelés idején is) elhurcolják a védtelen falusiakat, majd az új hatalomba beülő cinkosaik sok évvel később a tömegsírban lelt áldozatok eltűnését és halálát azonosítás nélkül a német fasisztákra kenik, hiszen úgy engedélyezett, sőt dicséretes tett lehet az emlékmű létesítése... Az elbeszélővel kívánják megírni a mindezt előkészítő és igazoló cikket. Ő azonban, miután gyenge pillanatában erre rááll, végül a hazug írás helyett az ügy történetét, magát a regényt írja meg. Valójában a *Bukott angyalok* lett az a regény.

A *Tömegsírban* lejátszódó kicsinyes alkuk, vesztegetések és megalkuvások jellemezte tragikomikus groteszk a korlátolt provincializmus szatírája, amelyben az elbeszélő erkölcsi és racionális fölénye, humoros iróniával kifejezett távolságtartása mindvégig fennáll, még önmagával,

önmaga jellemtelenségével, megalkuvásával szemben is. Az akár nosztalgikus, akár önvigasztaló pátosznál semmi sem állt távolabb Grendeltől, az ironia pedig egyre inkább elégtelen, inadekvát magatartásnak mutatkozott, hiszen a hangsúlyos távolságtartás feltételezi a bíráló, leleplező, esetleg karikírozó, de mindenképp értéktudatos elbeszélői nézőpont létezését. A feloldást jelentő tragikum lehetősége pedig nem adatik meg, mivel a jelen poszt-tragikus világában katartikus kimenetelű konfliktus, katartikus halál sem létezik. A 20. század tömeggyilkosságai és népirtásai elpusztították az emberhez méltó, felemelő, megtisztító halál és a részvét lehetőségét is. Marad a *Bukott angyalok* illúziótlan, modern – ám potenciálisan fatalista – objektivitása, a sokat látott helyszínelő rendőrök és boncmesterek szenttelen tényrögzítő jelentéseinek antropomorf deizmus: „Egy szem állandóan, az örökkévalóságból figyel. [...] egy szem, amely oly távoli, mint az Isten. Ez a szem a lelkiismeret. Lát, de nem avatkozik közbe. A lelkiismeret azonos Istennel, amely egyesek szerint nem létezik.”

Ide idézhető Mészöly Miklós vagy André Gide prózájának szenttelen pontossága, pontos szenttelensége, vagy a nagy amerikaiak, Hemingway és Scott Fitzgerald sokat mondó hallgatásokkal tellített prózája, amely az író Grendelre mély hatással volt. Nincs közös ellenség, nincs mártír, nincs hős, nincs „idea”, csak esetleg hamis nosztalgia. Nincs lefordítható jelkép vagy jelentés sem. A jelentés nem definiálható, akárcsak a minőség (a filozófiai, esztétikai, művészi minőség).

(TEHÁT NEM IS NEMZETISÉGI, KISEBBSÉGI, FELVIDÉKI REGÉNY?)

Talán van még helye ennek a kérdésnek, amelyet oly sok és fölösleges változatban hallottunk már. A válasz igen és nem. Persze nem diszjunktív, hanem konjunktív értelemben. Dőreség lenne tagadni, hogy az. Ligetfalu a szlovákiai, ám nemcsak a szlovákiai magyar megpróbáltatások jelképe, és Grendel regénye által a magyar irodalomban is az lesz. Pozsony pedig a Trianonban elindított nemzetpusztítás, lakosság- és etnikai identitásváltási programé – amit nevezhetnénk akár etnikai tisztogatásnak is, ha elfogadnánk a hamis és manipulatív implikációit ennek a „tisztogatók” által kigagyalt, ennek ellenére széles körben kritikátlanul elfogadott kifejezésnek. (Senkinek nem tűnt fel, hogy az „etnikai tisztogatás” a *Judenreinigung* pontos megfelelője, szinte tükörfordítása?)

Egyik jelkép sem – így a regény sem – csupán kisebbségi ügy. Nem lehet és ne legyen kisebbségi ügy. Mindegyik mindig magyar ügy lehet és legyen. Egy ideális világban pedig, amelyet '89 őszén sokan oly közelinek éreztünk, szlovák és cseh ügy is. Mert minden kisebbségi–anyaországi, határon túli–határon inneni megkülönböztetés a leválást, a leválasztás szándékát és tervét mozdítja előre. A „magyar–nem magyar ügy” típusú szelekciók pedig a történelemhamisítások és hazugságok életben maradását.

Írónk szemében persze nem a nemzeti hovatartozás a hangsúlyos, hőseit nem elsősorban az foglalkoztatja, kivéve, amikor a személyiséget alapvető választásra kényszerítő élethelyzetről van szó. Műveiben többnyire nem is kerül szóba, hősei milyen nyelven kommunikálnak pozsonyi vagy egyéb szlovák környezetükben. Janák például nyilván nem tud magyarul, és Tocsek sem használta anyanyelvét a különböző munkahelyein és pozícióiban. Nem etnikumok, nemzetiségek konfrontálódnak, hanem bűnösök és áldozatok, ártatlanok és gazemberek, elnyomók és elnyomottak, de azok sok esetben – tipikusan 20. századian – a nemzetiség, a nemzeti hovatartozás.

Arany elégikus lírája vagy Kosztolányi prózája sem a nemzeti ügyekről szól, ám mélységében közvetlenül érintkezik az emberivel, az emberi sorsélménnyel, az emberi létállapottal.

Grendel, akárcsak Cseres, nem véletlenül, hanem egy önfeladást és lelkes engedelmességet követelő orwelli korban megőrzött megalkuvásmentes gondolkodásának, leginkább írásaiban követhető töretlen következetességének útján jutott el a magyar tragédiához mint origóhoz, akárcsak Kertész Imre, akinek öndefiníciója Grendelre is igaz lehetne: „amióta megszülettem és létezem, azóta egyfolytában az a különös lény vagyok és voltam, akit saját országom – többnyire totalitárius – hatóságai a »belső ellenségként« szoktak definiálni”. Grendel és Cseres regényében nem véletlenül ismerhetjük fel azt, amit Kertész saját életéből és munkásságából elvonatkoztatva ezekkel a szavakkal szűrt le: „csupán e kétféle magatartás: az elutasító utópia, de főként az áldozati lét az, amely a totalitarizmus zárt világán túllép, és e néma és megválthatatlan világot az ember örök világához köti”.⁷

(AZ ELMÚLT RENDSZER REGÉNYE)

Valójában a 1945 utáni rendszert, világot írja meg, amelyet végigélt, sőt, a következményeit, az utóéletét is: „az úgynevezett felszabadulás után nemsokára a »semmi« érkezett el. A »semmi«, ami az Isten helyébe lépett, [...] 1948 után a »semmi« jött el, az iszonyat, ami senkit, még a párttagokat sem kímélte. Lőrinc nem volt párttag, s Janák ennek örült:

– Ez nagyszerű. Sokkal jobb, mintha párttag volna.”

Azt a bölcsességet fejt ki az író, amit *Egy mondatának* három szavában Illyés tömörített: „mindenki szem a láncban”. Akár Grendelnél, a beszélő maga sem kivétel: nem véletlen, hogy Illyés verse önmegszólító beszédmódban íródott. De az egész társadalomról, a társadalomnak szólt, amely zömében alkalmazkodott, cserébe, amiért hagyták élni: „A kommunizmus egyre inkább csak lepel volt. [...] Ha az ember befogta a száját, [...] megszédhette magát valamelyest. Ezt Lőrinc a szüleitől tanulta. Azt, hogy jó rabszolgának lenni, ha békén hagynak.”

De még ez is naiv illúzió volt: „A diktatúrában nincs ártatlan ember. Legföljebb kevésbé fontos. [...] És mégis... Valahogy a diktatúra egyenlőségjelet tett az elbeszélő és Lőrinc közé. Az elnyomás közös volt, bár az elnyomás eszközei különbözőek.”

(A RENDSZERVÁLTÁS LELEPLEZŐ, ILLÚZIÓVESZTŐ REGÉNYE)

A *Bukott angyalok* kíméletlen leszámolás azokkal az illúziókkal, amelyek jegyében az elbeszélő, mint annyian, sok mindent, nyilván túl sokat várt a totalitarista pártállam összeroskadásától. Ezekről a várakozásokról le kellett mondani, de valami többről is: „Az ideáról lemondani annyi, mintha az életről mondanál le. [...] Márpedig az egyetlen logikus következtetés ez volt.” A szabadsághoz, a rendszerváltáshoz a hatalomváltásnál jóval több várakozás fűződött: a társadalmi szolidaritás és igazságosság eszméje. Az elbeszélő szavaival: „megteremteni egy olyan társadalmi berendezkedést, amely maximálisan igazságos, és nem rejti magában az ember ember általi kizsákmányolását”.

Az újabb felszabadulás – a rendszerváltás előtti és utáni megfigyelések, a bűnbakkeresés és a tisztogatások, majd a kiábrándulás, a kemény hatalmi háborúskodások, amelyek politikai és gazdasági pozíciókért folynak – a népet, az alsóbb deciliseket sújtja, a kevesek szédítő gazdagodásának ára pedig a növekvő tisztos szegénység és a rejtőzködő ínség lesz. Nem is szólva a szabadság, a jogállam ígéretéről, különösen a nemzeti kisebbségek vonatkozásában.

A rendszerváltás utáni világ megdöbbenően orwelli, sőt inkább karkai jellegéről számos üzenetet tartalmaz a regény. Nem véletlen, hogy a történet végén abszurd lezárásként, egyszerre kérdőjelként és felkiáltójelként értesül az olvasó a szinte öncélúként, rendszerfüggetlenként, az állam immanens és lényegi attribútumaként feltűnő biztonsági szervezet minden korábbinál hatékonyabb működéséről: „– Ennek semmi köze a rezsimhez – ingatta a fejét Lőrinc. – Megbíztak, hogy figyeljék téged. Úgy látszik, az író minden rezsimnek rossz.

A haláلودig megfigyelhetnek. Ha nem én, akkor valaki más. Lehet, hogy soha nem hallgatnak ki. A haláلود után elteszik a dossziét a raktárba. Mármint ha jól viselkedsz, ez a föltétel. [...]

Az elbeszélő, talán életében először, zavarban volt. A rendszerváltás óta először szerzett róla tudomást, hogy őt is megfigyelik.”

(POZSONY REGÉNYE)

A városé, amelyet kifordítottak, és nincs már köze korábbi önmagához. Talán csak annyi, mint Isztambulnak Konstantinápolyhoz. Több generációs tiltás után helyben is újra használható a magyar neve, sőt a német még sikkesen is hat a turizmus eszköztárában, de a lényeg a Grendel-regényben félreérthetetlen: ez a pozsonyi magyarság, pontosabban értelmiség regénye is. Az ő helyzetüké, dilemmáiké, csapdáiké, zsákutcáiké, pótcselekvéseiké. És Pozsony, a sok tekintetben letagadott, föld alá került és feledésre ítélt városé.

„1945 ősze volt. Szlovákia is megszűnt. Szóval egy év alatt mintha kétszer fordult volna meg a föld [...]

– A kommunizmus csak álca... Képmutatás. – mondta Tocsek.

– Nem – mondta Janák. – Pozsony visszavonhatatlanul szlovák lett. És ez elég, ha távolról sem az igazi. A kommunizmus, egyelőre, bukott rendszer. De Pozsony szlovák lett.”

Pozsony nemzetiségi egyneműsítése, amelyet Tiso Szlovák Állama kezdett el és folytatott ki-méletlen céltudatossággal, az őt felváltó restaurált beneši, majd az azt is félresöpörő kommunista rendszer alatt töretlenül folytatódott és 1968 után teljesedett ki, már ismét a pozsonyi magyarság kiűzéséért és kifosztásáért felelős Gustáv Husák és híveinek irányítása alatt. „A ma is álló rettentő betonrengeteget csak a hetvenes években húzták fel, gyökeresen megváltoztatva ezzel a város arc-ulatát” – mondja az elbeszélő.

Pozsony szlovákká válásának leszögezésében találja meg Janák a kommunizmus és az azt megelőző rendszer nacionalista terrorjának igazolását és egyben az elégtételt saját meghurcolásá-ért. Olyan felfogást és magatartást ragadott meg az író ebben a figurában, amely a szlovákiai ma-gyarak többségének személyes tapasztalatból lehet ismerős.

(AZ EGYÉN ÉS A HATALOM REGÉNYE)

Janák a világot mentette meg egy ember képében a halálra szántak közül. Nem tudható, hogy mi-ért, ezt Tocsek és az elbeszélő sem tudná eldönteni, hiszen nem célirányos, nem is racionális dön-tés, inkább *action gratuite* volt. Ez nem menti fel őt, hiszen kivételként tette, azaz nem megmentette, inkább csak nem ölte meg. Utóbb aztán ragaszkodott hozzá mint ember mivolta élő bizonyítékához önmaga előtt. Mint hamarosan az új rendszer hatalmi gépezetének végrehajtója, Janák jelképezi, hogy a közép-európai új rendszerek miből nőttek ki.

Grendel folyamatosan foglalkoztatták az alapvető erkölcsi és emberi dilemmák, az alap-fogalmaink belső ellentmondásai és az ítéletek szubjektív voltából eredő veszélyek, így a hatalom kísértése. „A legizgalmasabb kérdésekre nincs megfelelő válasz” – írta 2016-os novelláskötetének egyik darabjában („*Nem élhetek muzsikaszó nélkül...*”).

A *Bukott angyalok* beszélgetői és elbeszélője, mintha összegyűjtötték volna, sorozatban teszik fel a megnyugtató választ hiába váró kérdéseket, amelyek persze lepattannak a már megtörtént és jóvátehetetlen múlt, az eltelt évtizedek megkövesedett halmazáról.

„Bűnös vagy? Áldozat vagy? Vagy mindkettő?”

„Mi az, hogy igazság?”

„Mi a test, és mi a lélek?”

„Mi a szabadság?”

(PÉLDÁZAT?)

Lehetne az is, de több és összetettebb annál. Az *Esti gyors* (1963) című Rónay György-regény (és filmváltozata, az *Utószezon*) patikussegéd hőse, akit a terror miatti félelme jötevőinek nyilas kéz-re adására kényszerített, a kínzó önvád súlya alatt halálra ítéli önmagát. Az erkölcsi értékrend tö-retlen és fölérendelt marad az erkölcsöt büntető világban, akárcsak Sánta Ferenc ugyancsak 1963-as kiadású példázatában. Az *ötödik pecsét* órásmestere önmagát ítéli örökös önvádra és büntudatra, miután önmaga megalázásával erősebbnek bizonyul a kínzóinál, és ezzel életet ment meg.

Rónay és Sánta hőse egyértelműen áldozat, kínzó büntudatával együtt is az. Pusztulásuk az egyetlen lehetséges feloldást hozza el a feloldhatatlan helyzetben, és egyben feloldozást is ad a tönkretett életért cserébe.

Grendel és Cseres regénye nem példázat. A tények könyörtelensége miatt nem lehet az. Sánta és Rónay viszont példázatot írt. Történetük a példabeszéd céljához, tanulságához igazodik.

A morális választás, a példázat műfaja nem véletlen. Grendel látszólagosan példázat, de a vá-lasztás, az alternatívák értéke, értékelése nála nem egyértelmű. Tocsek választása nem naivan egy-értelmű (mint az ördöggel cimborálás és a bűnhődés *A katona történetében*), de nem is faustian fel-emelő választás. Valójában Kertész illúziótlanságához, az ő sajátos nihilizmusához áll közelebb.

Grendel hőseinek választása 20. századi, a saját és mások életéről vagy haláláról döntő választás. Jobbra vagy balra, mint ahogyan a halál angyala, a *malach hamovesz* tette Auschwitzban, Ligetfaluban és Bezdánban. Kertész hőseit balra – azaz neki jobbra –, az életre intette, de az életbe – és a hazába, az otthonba – nem volt többé visszatérés. Ezek helyét az állam tartósan, a felszabadulástól és a rendszertől függetlenül elfoglalta. A lágerek felszabadítását és felszámolását követően az állam, mint Kertész írja, „bebizonyította, hogy szabadságról, felszabadulásról, nagy katarziszról [...] szó sem lehet”, és az írónak „a rabélet folytatását garantálta”.

Kertésznel és Grendelnél a választás 20. századian egzisztencialista döntés, de a nietzschei és dosztojevszkiji 19. század tragikumélményében gyökerezik: „A háború mocskos dolog, de a béke is az, még ha nem ölsz is.”

Ady, Kafka, Rónay, Sánta, Cseres, Kertész, Grendel, Illés, Kovács Vilmos műveiben a végletes, azaz totális kiszolgáltatottság és a halálfejecé az agónia végtelen időpillanattá merevült véres, dermesztő és hamuvá égető napjaiban álcázatlanul megmutató igazi élő halott, a szörnyeteg állam jeges pokolfenéki, dermesztő, dantei láttatásban kapcsolódik össze egymással.

A bűn és a büntudat regénye is ez, tehát a túlélőké. És a büntudat, a vétlen túlélő – a bezdáni ember és esetünkben Tocsek – büntudata a hallgatásból táplálkozik. A büntettek nyomainak eltörlése, a dokumentumok megsemmisítése következtében a második világháború után elkövetett és a kommunista uralom alá került országok nyilvánosságában letagadott ún. emberiesség elleni bűncselekmények sérülékeny és halandó emlékekben és a büntudatban maradtak fenn négy hosszú évtizeden keresztül. És az elhallgatás több volt egyéni lelkiismereti tehernél és büntudatnál: kollektív elfojtásként jellemezte a teljes anyaországi és kisebbségi magyar társadalmat egyaránt. A társai sorsától megmenekült Tocsek közvetett szemtanúként marad életben. Büntudata miatt tartja mindezt magában – jóllehet ő maga áldozat. Ez nem ellentmondás, Kertész Imrétől is tudhatjuk: „Büntudatként és tudathasadás érzésével viseltem a saját énemet.” A lelkiismeret Grendelnél rossz lelkiismeretként marad életben, és büntudatként gátolja a kimondást. „A kérdés nyitva maradt, mint egy seb, amely nem tud begyógyulni, hiába az orvosok megannyi igyekezete.”

A lefojtást azonban az idő, akárcsak a szemtanút, a bevallásig gyengíti. Apósa tanúságát Lőrinc adja át az elbeszélőnek, aki maga is közvetett tanúvá lesz. És az lesz a regényben kimondottak minden olvasója és hallgatója.

Grendel és a magunk kérdései, dilemmái kínzóan velünk maradnak, miközben a látóhatár sötétedik. Optimistán hisszük: mindig marad szemtanú. Hírmondó. De amiről valóban hír marad, el kell mondani. A magyarországi holokauszt baljós elindításaként 1944 áprilisában készült Jaross-listák mindmáig lappanganak, de az talán megakadályozható ma még, hogy a szlovákiai magyarokról két évvel később hasonló céllal készült összeírások, az Okáli-listák ideiglenes hozzáférhetetlensége véglegessé változzék.

(REMÉNY, TALÁN A KIMONDÁSBAN)

Amint idézett portréfilmjében az író a maga élettapasztalataként is összegezte: „az igazság órája sohasem jön el”. A remény talán a kimondásban – József Attila szavával a múlt bevallásában – van, abban adathatik meg. A tragikum egyebek közt a katarzis immanenciája és lehetősége is – azt persze már a régi görögök is tudták, hogy átérzése a befogadón, a recepción múlik. De ez itt nem shakespeare-i tragédia. Az elbeszélő a *Reménytelenül* költőjének végletes rezignációjához áll közel, aki végül „szétnéz merengve, és [...] biccent, nem remél. Én is így próbálok csalás / nélkül szétnézni könnyedén.”

Az említett és a vélhető egyéb jelentésrétegek történetként, jóllehet lényegében időrendben vannak elmesélve, és háttérként, nem pedig ábrázolásként vannak jelen, de mindvégig és egyidejűleg: Ligetfalutól a rendszerváltásig és Párizsig. Mindegyikben érzékelhető a többi is. Mi a forrása ennek az evokatív hatásnak? A személyiségek, akikben elevenen él, és nem halványul a velük azonos megtett életút. Nem a történetek lenyomataként, hanem mint reflexiói, reakciói a félszázados kiszolgáltatottság és az alkalmazkodási, túlélési stratégiák változatainak. Köztük az ellenállásnak is. Amit Tocsek, Janák, Lőrinc és az elbeszélő magában hord, az nemcsak tapasztalat, hanem teher, büntudat is. Amikor magukról beszélnek, akkor a rendszerekről is. Ez nem önfelmentés, inkább véd

és mementő. A Grendel-hősök lelkiismerete és büntudata az elmúlt rendszerek lelkiismerete és büntudata. Mások helyett. És persze be kell vallani, hogy az elmúlt rendszerek továbbélése (nem túlélése!) is.

Tocseket, az életben hagyott áldozatot, aki nem követett el semmit, vajon mi kínozza? Amikben részt vett Ligetfalu után? Hiszen az mind következmény volt: a pályája, az alkalmazkodása, a rendszer kiszolgálása. Nem az életben maradása volt árulás, hanem az az egész élet, aminek a mélyén végig ott volt valami, amiről sohasem beszélt, csak megmentőjével kevésszer. Olyankor derült ki, hogy Janákot is folyamatosan emésztí Ligetfalu, noha igyekszik racionalizálni, igazolni általános bölcselkedéssel és a nemzeti célok primátusával.

A *Bukott angyalok* szerzője olyan író, aki a halál árnyékában mélyen elgondolkodik és elgondolkodtat arról, amit ő és tágabb nemzedéke átélt. Mivégre volt mindez? Mindaz, amiket tettünk, próbáltunk, átéltünk, mondtunk és írtunk. Keresztelő János, akitől azt kérdezték: „Ki vagy te?” – miután János evangélista az első mondatában („Kezdetben volt az ige, [...] és Isten volt az ige”) Istennel azonosítja az igét, az értelmes szót, a tudást, azaz a logoszt –, a kérdésre feelve önmagát, az embert nevezi így: „Kiáltó szó vagyok a pusztában.” Nem tesz csodákat, azt sem hirdeti, hogy próféta. „Tanúskodni jött, [...] tanúságot kellett tennie a világosságról.” És ez nem kevés, talán a legtöbb, amit a sötétséggel szemben, a világpuszta kietlenségében tehet az ember, akit a szó, a beszéd, a kimondás képessége emel önmaga fölé, az örök világosság szférájába.

„Semmiről se hallgassunk. Ki amit tud – a velünk történt szörnyűséget is –, kiáltva világgá” – ez áll a *Hideg napok* élén. A *Bukott angyalok* hőse pedig nem tud menekülni a kimondás elől: „A büntudat [...] Egy örök életre szól. [...] Nem tudott elrejtőzni előle. Egy váratlan látogatás hatására [...] felszínre került az egész.”

Grendel életművének záró regénye emlékeztet arra is, hogy a mi történeteinket senki nem tudja elmondani helyettünk. Ugyan ki, ha mi magunk nem? A szemtanúk már nem sokan és már nem sokáig élnek. Ha nem kérdezhettük, azután pedig nem kérdeztük őket, ez pótolhatatlan. Annál nagyobb hálával tartozunk azoknak, akik támogatás és intézményes háttér nélkül is megtették ez ügyben, ami csak erejükből tellett. A szemtanúk távozása után pedig ennyivel, a mulasztás önvádjával növekszik bennünk is az a lelkiismereti teher és kiegyenlíthetetlen adósság, amivel Grendel bukott mentőangyalai vívódnak, és amit csak egymásnak képesek bevallani. Helyettünk tették meg. A gyónás záró mondatát parafrázálva: *Szóltam és megmentettem lelkedet*. Korábbi hivatalos nyelvünkön szólva: *dixi et salvavi animam tuam*. Ez is megváltás. Nem feloldás, és még kevésbé feloldozás.

Sajnálatos és elszomorító, hogy Grendel nem léphetett tovább az emberi létállapotot kijózanítóan éles fényvel megvilágító, sorsreveláló írások útján, amely felé vonzalmai terelték pályája utolsó szakaszában a *Bukott angyalok* meggyőző tanúsága szerint. De a magyar irodalom hívei és barátai szerencsésnek tarthatják magukat, mivel utolsó nagyobb prózaművével olyan mélységekbe tett lehetővé betekintést, amelyek nemcsak a '89–90-es közép- és kelet-európai rendszerváltás, hanem az utóbbi világégés utáni társadalmak emberének tegnapiját, jelenét és holnapját is meghatározzák, tudati és tudat alatti szinten egyaránt – akár felismerten, akár tagadottan.

JEGYZETEK

¹ JANICS Kálmán, *A hontalanság éve*, München–Bern, 1979.

² A csehszlovák–magyar lakosságcsere céljára 1946. február és május között Szlovákiában az *Osídlovací úrad* (Telepítési Hivatal), amelynek vezetője Daniel Okáli volt, végrehajtotta a magyar lakosság általános személy-, család- és vagyonszűrését. Az összeírás anyaga mindmáig nem nyilvános. (Vö. JANICS Kálmán, *A hontalanság éve*, Budapest, 1989³, 169.)

³ DUNAJSZKY Géza, *Felszántott (tömeg)sírok*, Pozsony, 2021, 57., 63.

⁴ UDVARDY Zoltán, *Sóval hintették be...*, Budapest, 2022, 124.

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Tanulmányok a megfosztott történelem*, Mozgó Világ, 1981/7–12, 128.

⁶ TŐZSÉR Árpád, *Jelentések egy (létre) nyitott műhöz*, Tiszatáj, 1991/5, 42.

⁷ KERTÉSZ Imre, *Haza, otthon, ország = A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*, Magvető, Budapest, 1998, 9–29.